

DOI: 10.33663/0869-2491-2021-32-152-158

УДК 340.153 + 94(477)

Є. В. РОМІНСЬКИЙ,
науковий співробітник*
ORCID: 0000-0002-0897-0146

МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ В ІСТОРИКО-ПРАВОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ ДАВНЬОЇ РУСІ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Досліджується цінність міжнародних договорів, укладених за участю державних утворень Давньої Русі, для комплексної реконструкції історико-правової реальності Давньої Русі. Зазначається, що, незважаючи на міжнародну орієнтацію та на регіональний характер походження, такі міжнародні договори мають виключне значення для вивчення єдиного право-культурного простору усієї Давньої Русі.

Ключові слова: Київська Русь, Давня Русь, середньовічне право, давньоруське право, договір, міжнародний договір, джерело права, історія права.

Роминский Е. В. Международные договоры в историко-правовой реальности Древней Руси: аксиологический подход

Исследуется ценность международных договоров, заключенных при участии государственных образований Древней Руси, для комплексной реконструкции историко-правовой реальности Древней Руси. Отмечается, что, несмотря на международную ориентацию и на региональный характер происхождения, такие международные договоры имеют исключительное значение для изучения единого право-культурного пространства всей Древней Руси.

Ключевые слова: Киевская Русь, Древняя Русь, средневековое право, древнерусское право, договор, международный договор, источник права, история права.

Rominskyi Yevhen. International treaties in the historical and legal reality of Old Rus: an axiological approach

The value of international treaties concluded with the participation of state formations of Old Rus for a comprehensive reconstruction of the historical and legal reality of Old Rus is studied. It is noted that despite the international orientation and the regional nature of the origin, such international treaties are of exceptional importance for the study of a single legal and cultural space throughout Old Rus.

Key words: Kievan Rus, Old Rus, Medieval Law, Old Rus Law, Treaty, International treaty, Source of Law, Legal history.

Актуальність. На початку 2020 р. відбулося засідання Комісії історії українського права при Президії НАН України спільно з Київським осередком Міжнародної асоціації істориків права щодо обговорення концепції систематизації пам'яток українського права та підготовки багатомовного видання «Скарбниці пам'яток українського права», на якому автор цієї статті взяв участь у палкій дискусії (докладну інформацію про це засідання див. у рубриці «Наукове життя»). За наслідками цього обговорення і виникла потреба приділити спеціальну увагу проблемі міжнародних договорів, укладених за участю державних утворень Давньої Русі, та тому значенню, яке вони мають для висвітлення права Давньої Русі загалом.

Постановка питання. Договори, укладені за участю державних утворень Давньої Русі, як пам'ятки права і джерела права мають не лише важливе значення для історії міжнародного права та історії права окремих регіонів, а є й

* Rominskyi Yevhen, Research Officer

унікальними джерелами інформації для висвітлення становлення та еволюції право-культурного простору усієї Давньої Русі, що зумовлено рядом унікальних аспектів, притаманних виключно таким договорам.

Мета та завдання. У дослідженні передбачається розкрити ціннісне значення міжнародних договорів, укладених за участю державних утворень Давньої Русі, як джерела конструювання історико-правової реальності названої доби. Йдеться, зокрема, про можливість на прикладі таких договорів висвітлити єдність право-культурного простору Давньої Русі, еволюцію право-культурних уявлень давньоруських правників і державних діячів щодо характеру правового регулювання окремих суспільних процесів тощо.

Огляд літератури. На превеликий жаль, комплексно міжнародні договори, укладені за участю державних утворень Давньої Русі, не набули належного висвітлення. Серед важливих праць, які найближче підійшли до висвітлення названої проблеми, слід назвати дослідження Л. Гьотца, М. Таубе, А. Сахарова та Ф. Фельдбрюге. Доволі вже давня книга Леопольда Гьотца¹ й досі лишається одним із найкращих взірців дослідження міжнародних договорів, однак його акценти були зміщені переважно на розкриття окремих положень договорів і питання торгових відносин. Дослідження Таубе загалом слід згадати скоріше як спробу постановки проблеми в російській² та французькій³ науці. Спеціальна розвідка академіка Сахарова побачила світ уже наприкінці 1990-х років. Вона на понад 100 сторінках охопила проблему історії дипломатії Давньої Русі до кінця XV ст. і мала б підсумувати наукові дослідження з історії діяльності давньоруських дипломатів та правників⁴. Однак зосередження вона переважно на проблемі міжнародних відносин, конфліктів і примирень тощо. Особливо слід відзначити дві новітні праці видатного дослідника східноєвропейського права Фердинанда Фельдбрюге, що були видані вже у XXI ст. і, особливо, книгу «Право в Середньовічній Русі» (2009)⁵, де власне міжнародним і міжкнязівським договорам присвячений окремий доволі значний розділ. Однак зміст його є здебільшого описовим з приділенням уваги скоріше окремим положенням договорів, уточненням часу і обставин їх прийняття тощо, ніж оцінці міжнародних договорів як самостійного взаємопов'язаного комплексу. У другій же книзі⁶, яка побачила світ 2017 р., цей розділ зменшився до 12 сторінок, і це за загального обсягу понад 1000, на яких ледь можна згадати основні договори та дати найзагальнішу історіографію.

Міжнародні договори, укладені за участю державних утворень Давньої Русі, становлять значний корпус з кількох десятків пам'яток, що дійшли до нас у вигляді аутентичних текстів, їх повних копій чи списків з них, а також записів, що значною мірою відбили зміст таких договорів. Навіть сам по собі перелік таких договорів є дуже довгим, а тому згадаємо лише деякі з них. Зокрема, це договори X ст., відомі як договори Русі з греками, договори Великого Новгороду з Рігою, о. Готланд («Гоцьким берегом») та рядом німецьких міст XII – п.п. XIV ст., зі Швецією, з Норвегією та німецькими орденами в Лівонії та Пруссії (XIII – п.п. XIV ст.); договори Смоленського, Полоцького і Вітебського князівств з Рігою, о. Готланд та німецькими володіннями в Лівонії (XIII – п.п. XIV ст.); договори Галицьких і Волинських князів з Тевтонським (XIII – п.п. XIV ст.) орденом тощо. Окрім цього, відомо чимало інших міжнародних договорів, зміст яких нам наразі невідомий, а також ряд згадок правових приписів, що мали б походити з договорів, однак самі договори наразі невідомі.

Міжнародні договори, укладені за участю державних утворень Давньої Русі (далі для спрощення вживатиметься дещо менш коректно, але не менш поширене в літературі визначення «міжнародні договори Давньої Русі»), у історичних та історико-правових дослідженнях власне давньоруського права традиційно розглядаються як явище доволі окремішне. Загалом поширені два підходи. Перший розглядає міжнародні договори Давньої Русі як річ у собі чи як частину власне середньовічного міжнародного права. Ймовірно, найвизначніше це було сформульовано видатним російським цивілістом Г. Шершеневичем, який у праці «Історія кодифікації цивільного права в Росії» (1898) зазначив, що договори Русі з греками були одним із перших проявів власне міжнародного права, яке не належало внутрішньому праву обох сторін. Ця думка поширена в науці до сьогодні.

Інший підхід полягає в тому, щоб використовувати тексти міжнародних договорів для реконструкції давньоруських правових приписів, або ж навіть і цілих пам'яток. Особливо це стосується договорів між давньоруськими князями та Візантією (договори Русі з греками), датованих X ст., оскільки вони хронологічно за часом створення є найдавнішими відомими записами права державних утворень східних слов'ян. Класичною працею тут є книга знаного радянського і російського медієвіста М. Свердлова «Від Закону руського до Руської Правди» (1988), в якій на основі, зокрема, і названих договорів здійснена спроба реконструкції такої пам'ятки, як «Закон Руський». Утім, і окремі положення інших договорів часто слугували підставою для реконструкції чи уточнення правових приписів, що містилися в інших пам'ятках давньоруського права. Варіантом такого підходу були і зворотні спроби визначити, з яких джерел давньоруського права до міжнародних договорів потрапили ті чи інші приписи.

Звісно, більшість досліджень загалом перебувають поза цими двома підходами і зосереджені на вивченні дипломатики, мови, змісту, соціальних, політичних та міжнародних обставин походження тощо самих пам'яток. Історіографія дослідження міжнародних договорів Давньої Русі налічує більше тисячі публікацій і давно вже потребує окремого монографічного огляду, а тому тут зупинятися на цьому немає потреби.

Міжнародні договори Давньої Русі мають однак і виняткову цінність для відтворення усієї історико-правової реальності Середньовічної Русі. Як правило, критичне ставлення до міжнародних договорів пов'язане з територіальними та хронологічними аспектами їх виникнення і саме на цьому слід зупинитися насамперед.

Одним із найпринциповіших аспектів дослідження давньоруського права є хронологічна обмеженість джерел. Абсолютна більшість правових пам'яток є текстами доби після монгольського нашествия. Зокрема, так звана Коротка редакція Руської Правди відома у списку початку XV ст., Поширена редакція – п. п. XIV ст. (можливо д. п. XIII ст., але наразі ця дата є предметом дискусії) та пізніших і те саме стосується й більшості інших пам'яток. Водночас протографи текстів є значно старшими за відомі нам списки. Однак важливим є інше: така ситуація фактично унеможливило дослідження давньоруського права в динаміці. Будь-яка реконструкція окремих «законів» у складі тієї ж Руської Правди є абсолютною штучною і пов'язаною не з джерелами, а зі спробою пров'язати окремі правові пласти до тих чи тих суспільних подій, відомих за літописними текстами.

Натомість міжнародні договори відомі за текстами, датованими X та XII–XIV ст., або ж за їх точними копіями чи переписами, що підтверджено в самих цих

копіях. Це цілком стосується і договорів з Візантією X ст., які хоча і відомі лише за літописом XIV ст., однак саме їх запозичення і переклад з візантійських джерел дає можливість їх датувати. Тому для договорів існує можливість прослідкувати їх поступову еволюцію протягом п'яти століть. А залучення звісток літописів та інших актів, передусім іноземних, а останнім часом і з числа берестяних грамот, дає змогу доповнити певні існуючі лакуни і прослідкувати тенденції вживання тих чи інших правових підходів, застосованих давньоруськими правниками.

Зокрема, дуже показовою є проблема відступу від традиційного для європейського середньовіччя принципу *jus gentium*, що полягав у тому, що представник кожного «народу» має судитися і каратися за його правом, але повернення до нього врешті-решт. Так, у договорах з Візантією цей принцип є дуже поширеним, коли вказується на відповідальність русина за «Законом Руським», а візантієць – за «Законом грецьким». Однак згодом у новгородських, смоленських і полоцьких договорах XII – п. п. XIV ст. він практично повністю відкинутий на користь одноманітності відповідальності іноземців і аборигенів, з якими вони конфліктують. В умовах вкрай дискримінаційних підходів до статусу іноземців у германському та готландському праві, а також залежному від них праві м. Риги, тобто в головних осередках, з якими контактували давньоруські міста, важко пов'язувати такі ініціативи з іноземними впливами. Більше того, подальше ширше включення Новгородського Великого до ганзейської торгівлі та політики привело фактично до відновлення особливого ставлення до іноземців, що отримують можливість жити та судитися за своїм правом, хоча це відбувається вже у іншій формі (Новгородська скра).

Можна навести й інші приклади таких еволюційних змін, що однак вимагатиме значно докладнішого і, як наслідок, осяжнішого дослідження. Втім, і цього видається достатнім для того, щоб підкреслити неможливість нехтування міжнародними договорами при вивченні динаміки розвитку давньоруського права, що є вельми важливим для формування картини історико-правової реальності Давньої Русі.

Ще більше значення дослідження міжнародних договорів має для висвітлення територіальної єдності та окремішності давньоруських регіонів. І знову слід нагадати, що більшість пам'яток як світського, так і церковного права Давньої Русі, відомі нам за списками не лише пізнішими, а й такими, що збереглися за незначним винятком лише в північних регіонах: новгородській та ростово-суздальській, згодом володимирській та московській землях. Це було зумовлено цілком об'єктивними причинами, пов'язаними як із зовнішньополітичними факторами, так і з особливостями суспільного та політичного розвитку цих регіонів. Натомість міжнародні договори пов'язані з діяльністю значної кількості політичних центрів півдня, заходу і північного-заходу Давньої Русі.

Особливо яскраво проблема територіальної єдності давньоруського право-культурного простору проявляється у дослідженні правового забезпечення відкритості торговельних шляхів та правового визначення статусу іноземних купців під час військових дій. Аналіз міжнародних договорів, доповнений окремими звістками інших пам'яток, дає змогу наочно висвітлити єдність підходів протягом усього часу від X і до п. п. XIV ст. на широкому територіальному просторі від Києва до Волині, Смоленська, Полоцька, Пскова та Новгорода. Раніше автором вже була підготовлена спеціальна публікація на цю тему, до якої і відсилаю⁷.

Не можна обійти і ще один фактор, який також підтверджує потребу широко-го дослідження міжнародних договорів як елементу право-культурного простору

Давньої Русі, а саме можливість підтвердження практичного вживання цих договорів у широкому колі історичних джерел (літописами, приватними і публічними актами). Цей аспект ніяк не можна ігнорувати в силу того, що тодішні джерел, які б підтверджували практичний ужиток положень княжих статутів, збірників правових норм на зразок Мірила Праведного та Руської Правди, до наукового обігу практично не запроваджено. Фактично про поширеність цих джерел і їх приписів наука робить висновок на основі поширеності пізніших документів, у яких відбилися наслідки вживання давніх норм. Натомість велике коло підтверджувальних грамот, публічне і приватне листування щодо законності рішень правителів з апеляцією до договорів, звістки наративів тощо не дають можливості сумніватися в тому, що право міжнародних договорів було живим правом, яке широко вживалося, а отже, і конструювалося воно практиками і на потребу часу, а не було різновидом ритуальних формул. Потрібно враховувати й те, що сфера дії міжнародних договорів не вичерпувалася сторонами-підписантами, а їх положення застосовувалися й щодо впорядкування відносин між іноземцями та аборигенами в інших землях Давньої Русі.

Висновки. Незважаючи на те, що міжнародні договори Давньої Русі являють собою важливі пам'ятки як міжнародного права, так і права окремих княжих центрів, у своїй сукупності вони становлять унікальне джерело право-культурного простору усієї Давньої Русі і є абсолютно незамінними для конструювання її історико-правової реальності. З огляду на це міжнародні договори, незалежно від того, на теренах яких сучасних держав перебувають ті політичні центри, що в названу добу були сторонами цих договорів, є пам'ятками права усіх держав, що нині мають у своєму складі землі колишньої Давньої Русі.

1. Goetz, Leopold Karl. *Deutsche-Russische Handelsverträge des Mittelalters*. Hamburg, 1916. 394 z. 2. Таубе М. История зарождения современного международного права (Средние века): в 2-х т. Т. 1: Введение и Часть Общая. Санкт-Петербург, 1894. 370 с. 3. Taube, Michel de. *La Russie et l'Europe occidentale à travers dix siècles: étude d'histoire internationale et de psychologie ethnique*, Bruxelles, La lecture au foyer A. Dewit, 1926. 47 p. 4. Сахаров А. Н. Основные этапы внешней политики России с древнейших времен до XV века. *История внешней политики России. Конец XV–XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны)*. Москва, 1999. С. 13–105. 5. Feldbrugge, Ferdinand Joseph Maria. *Law in Medieval Russia*. Leiden; Boston: Brill, 2009. XXVIII+336 p. Series: Law in Eastern Europe, vol. 59. 6. Feldbrugge, Ferdinand Joseph Maria. *A History of Russian Law: From Ancient Times to the Council Code (Ulozhenie) of Tsar Aleksei Mikhailovich of 1649*. Leiden; Boston: Brill, 2017. 1098 p. Series: Law in Eastern Europe, vol. 66. 7. Ромінський Є. В. Правове регулювання відкритості транспортних шляхів у Чорноморсько-Балтійській регіональній традиції середньовічного міжнародного права. *Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського і транспортного права: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: КДАВТ, 2015. С. 77–84.

References

1. Goetz, Leopold Karl. *Deutsche-Russische Handelsverträge des Mittelalters*. Hamburg, 1916. 394 z. [germ]. 2. Таубе М. *Istoriya zarozhdeniya sovremennogo mezhdunarodnogo prava (Sredniye veka)*. V 2-kh t. T. 1: Vvedeniye i Chast Obshchaya. Sankt-Peterburg, 1894. 370 s. [rus]. 3. Taube, Michel de. *La Russie et l'Europe occidentale à travers dix siècles: étude d'histoire internationale et de psychologie ethnique*, Bruxelles, La lecture au foyer A. Dewit, 1926. 47 p. [fr]. 4. Sakharov A. N. *Osnovnyye etapy vneshney politiki Rossii s drevneyshikh vremen do XV veka. Istoriya vneshney*

politiki Rossii. Konets XV–XVII vek (Ot sverzheniya ordynskogo iga do Severnoy voyny). Moskva, 1999. S. 13–105. [rus]. 5. Feldbrugge, Ferdinand Joseph Maria. Law in Medieval Russia. Leiden; Boston: Brill, 2009. XXVIII+336 p. Series: Law in Eastern Europe, vol. 59. 6. Feldbrugge, Ferdinand Joseph Maria. A History of Russian Law: From Ancient Times to the Council Code (Ulozhenie) of Tsar Aleksei Mikhailovich of 1649. Leiden; Boston: Brill, 2017. 1098 p. Series: Law in Eastern Europe, vol. 66. 7. Rominskyi Ye. V. Pravove rehulivannia vidkrytosti transportnykh shliakhiv u Chornomorsko-Baltiiskii rehionalnii tradytsii serednovichnoho mizhnarodnoho prava. *Aktualni problemy suchasnogo rozvytku tsyvilnoho, mizhnarodnoho morskoho i transportnoho prava: materialy V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv: KDAVT, 2015. S. 77–84. [ukr].

Rominskyi Yevhen. International treaties in the historical and legal reality of Old Rus: an axiological approach

Introduction. Treaties concluded with the participation of state formations of Old Rus, as monuments of law and sources of law are not only important for the history of international law and the history of law of individual regions, but are also unique sources of information to cover the formation and evolution of legal and cultural space throughout Old Rus, due to a number of unique aspects inherent exclusively in such treaties.

The aim of the article. The study provides for the disclosure of the value of international treaties concluded with the participation of state entities of Old Rus, as a source of constructing the historical and legal reality of the era. This includes the possibility of highlighting the unity of the legal and cultural space of Old Rus, the evolution of legal and cultural ideas of Old Rus lawyers and statesmen on the nature of the legal regulation of certain social processes etc.

Methods and results. International treaties concluded with the participation of state formations of Old Rus (hereinafter – the international treaties of Old Rus) are of exceptional value for the reproduction of the entire historical and legal reality of Medieval Rus. And the reasons for this are highlighted in this study. As a rule, the critical attitude to the international agreements is connected with territorial and chronological aspects of their origin and this should be delved into first of all.

One of the most fundamental aspects of the study of Old Rus law is the chronological limitations of sources. The vast majority of legal monuments are texts of the day after the Mongol conquest of Old Rus. In particular, the so-called Short edition of Rus'ka Pravda is known in the list of the beginning of the XV century, the Extended edition – first half of the XIV century etc. At the same time, the protographs of the texts are much older than the lists we know. This situation makes it impossible to study the Old Rus law in the dynamics. Instead, international treaties are known from texts dating from the X to XIV centuries, or from their exact copies or censuses. Therefore, it is possible with treaties to follow their gradual evolution over five centuries.

Of particular importance is the study of international treaties to highlight the territorial unity and individuality of ancient regions. Most of the monuments of both secular and ecclesiastical law of Old Rus are known to us from the lists that have survived mostly in the northern regions: Novgorod and Rostov-Suzdal. Instead, international treaties involve a large number of political centers in the south, west, and northwest of Old Rus. The analysis of international treaties supplemented by separate information from other monuments makes it possible to clearly highlight the unity of approaches throughout the period from the X to the XIV centuries in a wide area from Kiev to Volyn, Smolensk, Polotsk, Pskov and Novgorod.

The value of international treaties for the study of the law of Old Rus is due to the confirmation of the practical application of these treaties to a number of historical sources (chronicles, private and public acts). This also distinguishes international treaties from other sources of secular law of Old Rus (princely statutes, collections of laws, etc.). On the territorial distribution of the latter, science draws a conclusion based on the prevalence of later documents, which reflected the consequences of the application of ancient norms. Instead, the breadth of application of the provisions of international treaties is confirmed by both public acts and information from narrative sources. It is important that the scope of international treaties was not limited to the signatory parties, and their provisions were applied to the regulation of relations between foreigners and aborigines in other lands of Old Rus.

Conclusions. Although the international treaties of Old Rus are important monuments of both international law and the law of individual princely centers, together they constitute a unique source of legal and cultural space of Old Rus and are absolutely indispensable for constructing its historical and legal reality. In view of this, international treaties, regardless of the territory of the modern states of the political centers that were parties to these treaties at the time, are monuments of the law of all states that now include the lands of the former Old Rus.

Key words: *Kievan Rus, Old Rus, Medieval Law, Old Rus Law, Treaty, International treaty, Source of Law, Legal history.*

DOI: 10.33663/0869-2491-2021-32-158-165

УДК 321 (091); 340.15; 340.12

Л. В. ХУДОЯР,

кандидат юридичних наук*

ORCID: 0000-0003-2386-1869

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОВИЙ ПРОСТІР КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ: ПОНЯТТЯ, ФОРМИ, ВИДИ

У статті на загальнотеоретичному рівні досліджено й охарактеризовано форми і види українського правового простору козацько-гетьманської доби. Сформульовано поняття «український правовий простір козацько-гетьманської доби», відзначена його важливість у дослідженні феномену українського права, генезису правової системи України і українського правового простору.

Ключові слова: *українське право, правовий простір, український правовий простір козацько-гетьманської доби, форми українського правового простору козацько-гетьманської доби, види правового простору козацько-гетьманської доби.*

Худояр Л. В. Украинское правовое пространство казацко-гетманской эпохи: понятие, формы, виды

В статье на общетеоретическом уровне исследованы и охарактеризованы формы и виды украинского правового пространства казацко-гетманской эпохи. Сформулировано понятие «украинское правовое пространство казацко-гетманской эпохи», отмечена его важность в исследовании феномена украинского права, генезиса правовой системы Украины и украинского правового пространства.

Ключевые слова: *украинские право, правовое пространство, украинское правовое пространство казацко-гетманской эпохи, формы украинского правового пространства казацко-гетманской эпохи, виды правового пространства казацко-гетманской эпохи.*

Khudoiar Lesia. Ukrainian legal space of the Cossack-Hetman era: concepts, forms, kinds

The article investigates and characterizes the forms and kinds of the Ukrainian legal space of the Cossack-Hetman era at the general theoretical level. The concept of «Ukrainian legal space of the Cossack-Hetman era» is formulated, its importance in the study of the phenomenon of Ukrainian law, the genesis of the legal system of Ukraine and the Ukrainian legal space is noted.

Key words: *Ukrainian law, legal space, Ukrainian legal space of the Cossack-Hetman era, forms of the Ukrainian legal space of the Cossack-Hetman era, kinds of legal space of the Cossack-Hetman era.*

* **Khudoiar Lesia**, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)